

L'aigua i Sant Climent: més de 1000 anys d'històries

Jaume Vendrell, en nom del grup
+ de 1000. Històries de Sant Climent de Llobregat

Introducció

Parlar de l'aigua i de Sant Climent és parlar de la seva història. Des del seva aparició en els documents el nom del poble apareix relacionat amb torrents, rieres i amb el Camí.

Les primeres cases de Sant Climent de Llobregat es van bastir a recer de la Vall on el Camí Ral que anava des de Barcelona cap al Sud, començava la pujada cap al Massís del Garraf. I van aixecar-se a partir del creuament del Camí amb la confluència de les rieres de les Comes i del Querol.

L'aigua està lligada a la història del nostre poble des dels seus inicis i en marca directament la ubicació: des de la localització de la primera església al costat d'una deu d'aigua important, l'existència d'una farga i un molí en el XII o el dibuix del primer carrer que es fa seguint la riera de les Comes i el torrent de cal Marí, que hi conflueix.

Com a tots els pobles amb tradició agrícola, a Sant Climent els cicles de l'aigua i la seva presència esdevenen fonamentals. Si actualment la pluja de maig pot malmetre la collita de cireres, a l'edat mitjana sabien que si no plovia al desembre, l'anyada de cereals no aniria com calia. En els contractes agraris hi llegim les precaucions que el llogater havia de prendre amb les vingudes d'aigua i, fins i tot, com i amb que fer les rases que havien de deturar les torrentades i retenir qualsevol pam de terra com si fos un tresor. A més, els mateixos solcs, servirien per recuperar una part de l'aigua canalitzant-la cap a aljubs que permetrien reutilitzar-la en un tros d'hort o per a sulfatar.

La tradició de les fonts s'ha allargat a Sant Climent fins a finals del segle XX, arribant al seu gran esplendor a començaments del mateix segle quan es va arribar a comercialitzar aigua embotellada de la deu de cal senyor Sanz i quan a La Vanguardia apareixien anuncis i notícies proclamant la bondat de les seves aigües.

Conques i valls

El terme municipal de Sant Climent de Llobregat té 10,81 kilòmetres quadrats. El formen, quatre conques, de les que tres constitueixen les principals aportacions de la riera de

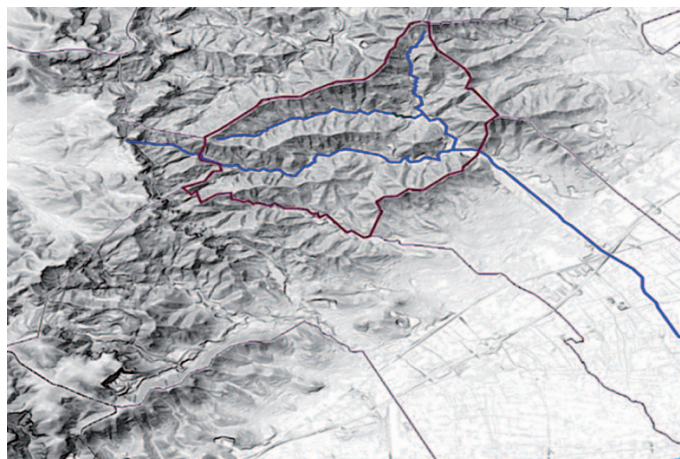

Figura 1. Límits municipals de Sant Climent de Llobregat. Rieres de les Comes, del Querol i de Salom, que formen la riera de Sant Climent

Sant Climent, anomenada així a partir de la unió de dues d'elles: les Comes i l'Angla, la tercera vall, i la més llarga, és la de Salom. i la quarta la de Sant Llorenç.

La riera de Sant Climent recorre 13,200 Km fins a desembocar al Mediterrani en el terme de Viladecans, en la zona humida inclosa dins l'espai del PEIN «Delta del Llobregat» i dins l'espai de la Xarxa Natura 2000 ES0000146 «Delta del Llobregat». Aquesta desembocadura també està inclosa dins la Zona perifèrica de protecció de la Reserva natural parcial de Remolar-Filipines.¹ Si comptem el naixement de la riera de Sant Climent des de la riera de Salom, la distància recorreguda és de 14,670 Km.

En alguns trams com a l'alçada de la Camagruga (a les Comes) o en la conjunció de les rieres de les Comes i de l'Angla, és habitual veure-hi baixar aigua tot l'any. Fins als anys 70, portava força més aigua i la memòria parla d'una riera amb aigua contínua. A la seva riba s'hi trobaven elements propis de l'activitat humana en l'aprofitament de l'aigua que actualment han desaparegut, com una farga i diversos molins. La disminució de les pluges, l'aprofitament humà més intens de les aigües i unes muntanyes molt més poblades d'arbres, han fet que el cabal global actual sigui molt inferior i que només algunes torrentades la facin baixar en comptades ocasions.

Les Comes

En Sant Clemente pasa un arroyo por la orilla del lugar, que toca con las mismas paredes, y viene de tres quartos de ora poco más o menos, y se llama la riera de las Comas y no corre sino en tiempo de lluvia y viene muy rápida...²

Figura 2, Construcció del Pont de la riera de les Comes. Al costat, el pou de cal Marí (P-16). Al fons el Trull de cal Pòlit. Any 1926. Arxiu Galán de Fotografia (AGF)

La riera de les Comes neix a 300 metres d'alçada sobre el nivell del mar, sota al Puig d'Endi i corre entre les serres de Les Comes i de la Costa Fustera de Ponent a Llevant fins que s'uneix a la riera de l'Angla per conformar la riera de Sant Climent. Actualment a la seva riba només hi trobem la masia de Can Colomer dels Escarabats, tot i que en el seu vessant Nord hi havia Can Vallirana i la Casa Nova. En la vall de les Comes durant la primera part del segle XX s'hi va desenvolupar una petita activitat minera que utilitzava el corrent de la riera i de diversos torrents per a les seves operacions.

Les seves torrentades afecten violentament al població i són recordats aiguats com els de Sant Ramon (3 de setembre de 1926) que s'emporta les bigues del pont que s'hi estava construint, o el de l'any de 1988 en que totes les cases dels carrers propers es van inundar i la riera va arrossegar diversos cotxes en el seu pas pel nucli urbà.

A l'arribar a l'alçada del carrer Nou de Sant Climent davant de la riera hi havia el Trull de cal Polit on el segle XIX s'hi va muntar una indústria tèxtil que aprofitava l'aigua per a la seva producció. Hi havia cinc telers Jacquard,³ un tipus de teler que feien possible moure més d'un miler de fils independentment un de l'altre per a fer dibuixos de grans dimensions. Aquesta petita fàbrica tenia el seu origen en el poble de Solivella, d'on va arribar el propietari amb unes quantes dones que hi venien a treballar i que van arrelar amb famílies climentones.

El torrent de cal Marí conflueix amb la riera de les Comes a l'alçada de la Plaça de la Vila i, a uns metres en la seva riba esquerra, hi passava el Camí Ral. A la riba d'aquest torrent i la continuació amb la riera de les Comes van sorgir les primers cases i l'església de Sant Climent.

El Querol i l'Angla

Y al arexo del mismo lugar se encuentra hotra que se llama riera del Corol ...⁴

Encara que en alguns mapes li diuen riera de can Carreres, la riera que neix a 250 metres sobre el nivell del mar, sota el coll de la Creu del Querol i baixa entre les serres de l'Angla i de la Costa Fustera fins a ajuntar-se amb la riera de les Comes, sempre s'ha anomenat riera de del Querol o l'Angla,

1 http://www20.gencat.cat/docs/DAR/MN_Medi_natural/MN14_Inventari_zones_humides/Documents/Llobregat/Fitxers_estatics/08001103_riera_sant_climent.pdf

2 CODINA, J. MORAN, J. i RENOM, M. *El Baix Llobregat el 1789. Respostes al qüestionari de Francisco de Zamora*, pàg. 231. Curial Edicions Catalanes. Publicacions de l'Abadia de Montserrat. 1992

3 MARTÍ, G. Anàlisi econòmica de 8 pobles al voltant de l'Eramprunyà a 1879. IV Trobada d'Estudiosos i Centres d'Estudi d'Eramprunyà. Castelldefels. 2011

4 CODINA, J. MORAN, J. i RENOM, M. Op. cit.,. Pàg. 231

prenent el nom dels torrents que la formen. En aquesta riera trobem documentat en el segle XIX un pont natural que va acabar ensorrant-se i formant un illot en mig del torrent.⁵

Pel vesant de la Costa, al costat del Camí Ral, hi havia una petita bòvila de les quatre que funcionaven ocasionalment a Sant Climent en el segle XVIII.⁶

Sabem que a Sant Climent hi havia una farga en el segle XI.⁷ L'any 1068, Gombau, fill de Miró Geribert, encomana a Ramon Isimbert el castell d'Eramprunyà, i a més d'altres beneficis, obté la meitat dels delmes de la parròquia de Sant Climent, inclosa la seva farga.

La trobem documentada, també, els anys 1067, 1068 i el 1143.⁸ Era propietat del senyor d'Eramprunyà (el comte de Barcelona), però els drets de la seva explotació els percebien els castlans.

És la farga més meridional de tot el comtat i representa una bona font d'ingressos per als castlans. Per una referència de Dolors Sanahuja,⁹ que aporta Josep Campmany,¹⁰ sabem que la farga estaria construïda al costat del pont medieval pel que el Camí Ral travessava el punt on s'ajunten les rieres de les Comes i del Querol. En una societat en la que tota mena d'utilitatge ha de perdurar en generacions el control i l'ús del ferro per a la fabricació d'eines és fonamental.

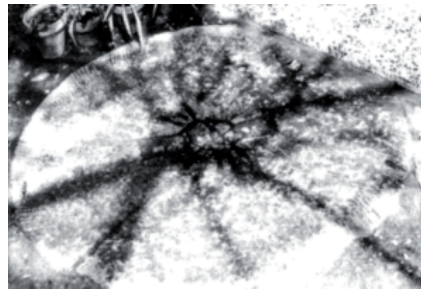
Salom

*Y serca de hunt quarto de ora más abaxo se hune otra que se llama de Salom ...*¹¹

La riera de Salom neix en el terme municipal de Begues, sota del barri de la Rectoria a 350 metres d'alçada sobre el nivell del mar, prop de la Roca del Barret i corre de Ponent a Llevant fins que s'ajunta a la Riera de Sant Climent, a l'alçada de can Pinet. L'alimenten diversos torrents que baixen de la Serres de les Comes (pel Nord) i de la Roca Galena (pel Sud). Al costat d'ella van constuir-se cinc masies: Can Colomer de les Valls, Can Mas de les Valls, Can Riera Vell, Can Riera Nou i Can Tallada; el Mas i el coll de Can Bori limiten la seva conca per Migdia.

En aquesta conca hi havia dues petites bòviles, una davant de can Riera Vell, a l'altre costat de la riera i l'altra (de la que encara hi podem veure la xemeneia quadrada del segle XX), passat can Tallada i molt a prop de la unió d'aquesta riera i la de Sant Climent.

Sota de Can Tallada hi trobem documentat un molí fariner des de l'any 1177, en que Guillem Pellicer dona al monestir de San Cugat tot el seu mas de Can Cocons, i la seva filla el podrà tenir mentre pagui la tasca amb pa, vi i «el fruit de les oliveres i sempre per la Nativitat del senyor un parell de gallines».¹² Josep Campmany, parla d'aquest molí com del que es trobava en l'indret que l'any 1458 s'anomenava Pla de Mirambell, un indret on el 1458 Sibila, muller d'Antoni Mayol de Gavà «possitis construire

molendino per molendo bladum» per fer el qual ja tenia permís concedit des del 1373.¹³ Aquest molí quedava inservible durant les torrentades.¹⁴

Sant Llorenç

La Riera de Sant Llorenç de les Canals separa

5 A un quart d'hora de San Climent, y en lo terme anomenat Buscaróns, hi ha un pont natural format per las aiguas de un torrent que desemboca en la riera de Carol. Las aiguas de aquest torrent en una de sas avingudas socavaren una vinya, deixant aquesta en l'aire y passant per dessota de ella. Mirat aquest pont desde la part de la riera, presenta un aspecte sorprenent: té uns 80 pams de alsada per 40 d'amplada. Quan plou, las rocas y arbustos que rodeijan aquest pont se transforman en una veritable y magnífica cascada. M. B. GALLEGOS. «Excursió a Sant Climent de Llobregat i a Torrelles». *Butlletí de l'Associació d'Excursions Catalana*. Tom III, any 1881

6 En les respostes al Qüestionari de Francisco de Zamora de 1789, Miquel molins diu que a Sant Climent hi havia 4 forns de totxos. CODINA, J. MORAN, J. i RENOM, M. *El Baix Llobregat el 1789. Respostes al qüestionari de Francisco de Zamora*. Curial Edicions Catalanes. Publicacions de l'Abadia de Montserrat. 1992

7 FELIU, G (i altres). *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona de Ramon Borrell a Ramon Berenguer I*. Núm. 704. Fundació Noguera. Barcelona. 1999

8 ACA, pergami 383 de Ramon Berenguer I i de BOFARULL, F. *El castillo y la baronía de Aramprunyà*. Imprenta de Henrich y Cia. Barcelona. 1911

9 SANAHUJA I TORRES, D. *El territori d'Eramprunyà entre els segles X-XVI*. Rubricatum, Revista del Museu de Gavà, núm. 3. Gavà. 2002

10 CAMPANY, J. *Sant Climent de Llobregat a l'Edat Mitjana. Toponímia, Camins principals i morfologia urbana*. Centre d'Estudis de Gavà. 2010

11 CODINA, J. MORAN, J. i RENOM, M. op. cit., pàg. 231

12 RIUS, J. Cartulario de «Sant Cugat» del Vallès. Editat per Mons. José Rius. CSIC. Barcelona 1947

13 CAMPANY, J. op.cit., referent a APSCL, Llibre d'establiments de Jaume Marc IV, f. 120, confessió de Sibila, muller d'Antoni Mayol

14 CODINA, J. MORAN, J. i RENOM, M. op.cit., pàg. 233

per Migjorn el terme municipal de Sant Climent del de Gavà. Neix sota de la Serra de la Roca Galena a 250 metres, i rep les aportacions d'un torrent que corre des de sota del castell de l'Eramprunyà. Prop del seu pas, i en el costat de Gavà, si troba la Font del Ferro i les Masies de Can Amat i Can Roig. Al costat de Can Tries, el torrent del Pibé hi conflueix i marca el punt de límit entre aquests dos termes i el de Viladecans. Aquest torrent baixa entre el Coll de Can Bori, a uns 100 metres d'alçada i el vessant del Pibé, fins a trobar la riera de Sant Llorenç. Prop d'ell hi trobem documentat el mas del Pibé, actualment desaparegut.

La proximitat dels cascós urbans de de Gavà i Viladecans i la llunyania física del de Sant Climent, han provocat que aquest visqui d'esquena a aquesta conca, tot i que molts dels propietaris de les finques de la vall (pel vessant Nord) eren de Sant Climent i de l'arrelada tradició i devoció dels climentons per l'ermita de Sant Llorenç de les Canals des de l'Edat Mitjana i del copatronicatge del Sant des del segle XIX.

Sant Climent

La riera de Sant Climent pren aquest nom a partir del punt en que les rieres de les Comes i del Querol conflueixen i, en direcció SE, comença a obrir la vall i baixar cap a Viladecans.

Figura 4. Carro per la riera de Sant Climent al seu pas per sota de la masia de can Bonet. anys 30 del segle XX. (AGF)

En aquest punt hi havia un antic pont medieval que mencionen diversos documents recollits per Dolors Sanahuja i Josep Campmany.¹⁵ Com aquests autors comenten, la presència d'un pont per a salvar la riera en aquest indret denota la importància del lloc i del Camí Ral, en un temps on aquest tipus d'obra només es trobava en punts de certa notorietat.

Un centenar de metres més avall s'hi afegeix el torrent de Bardina, que reb el nom de l'antic mas de Bardina, documentat des del segle XI.¹⁶ Aquest mas i l'indret que l'envolta era conegut posteriorment com a Can Bonet. En els anys 70 del segle XX, es va enderrocar la masia, probablement reconstruïda en el segle XVIII, per a construir-hi un hotel que actualment està abandonat. El torrent de Bardina marca el límit del Montbaig per Ponent, al costat del mas. Tot i ser un torrent curt, el seu aprofitament és important des d'antic i en ell trobem diverses canalitzacions de les més llargues que hem pogut localitzar a Sant Climent.

Figura 5. En primer terme l'ermita de Sant Miquel a can molins i, al fons, la Torre de cal Sans i el molí

Al costat d'aquesta finca hi ha la de can Molins, una de les propietats més grans de tot el terme, que tenim documentada des de l'edat mitjana i que, alguns historiadors,¹⁷ creuen que és l'alou que l'any 970,¹⁸ Llobell i la seva esposa donen al monestir de Sant Cugat, en el document més antic on trobem el nom del camí de Sant Climent i d'un torrent que hi afronten.

Just al davant d'aquesta masia, en els anys 20 del segle XX, a la Torre Sans, es va fundar la companyia Balear de Aguas Minerales (figura 5). Aquesta Torre, coneguda actualment com a cal Sans, era la residència del gerent de l'empresa Kromp, una indústria química en la que s'utilitzava un mètode revolucionari per a l'obtenció de l'albaiat de plom amb menys temps i risc per als treballadors, i que va assentar-se a Sant Climent en la dècada anterior, procedent de les Illes Balears.

Bordejant per Migdia el Montabaig i abans d'obrir-se al pla del Llobregat, la riera de Salom s'afegeix a la riera de Sant Climent per obrir definitivament la vall.

Enclavament de la població de Sant Climent

La cruïlla que formen les rieres de les Comes, del Querol i el Camí Ral, és el punt on apareixen les primeres cases del nucli urbà de Sant Climent en el segle X. El carrer Major,¹⁹ el més antic de la població, s'estructura, a la riba esquerra de la riera de les Comes i alineant-se amb el torrent de cal Marí, pujant cap al vessant occidental del Pedró i seguint el pas del Camí Ral cap al Sud.

L'enclavament de l'església i dels primers habitatges en aquest lloc concret va tenir molt a veure amb la presència d'aigua en l'entorn immediat. Al voltant de l'església i de la rectoria actualment

15 L'article de Josep Campmany fa referència a la tesi doctoral de Dolors Sanahuja, publicada en una edició abreujada i mencionada anteriorment

16 Rius, J. op.cit., Vol. II. CSIC. Barcelona. 1947. Testament de Bardina, doc. 611, any 1058

17 Jordi Moners va estudiar la Masia de Can Molins i va poder consultar l'important arxiu que la propietat mantenia des d'antic i que actualment està desaparegut. Podeu llegir el seu informe a <http://mesde1000.blogspot.com.es/>

18 Rius, J. op.cit., Vol. II. CSIC. Barcelona. 1947. Testament de Bardina, doc. 92, any 970

19 S'anomenava carrer Major tot el pas del Camí Ral per el nucli urbà, des de la riera de Sant Climent fins al Pedró. Actualment, en la seva part baixa, el carrer continua rebent aquest nom, però a partir de la Plaça de Francesc Macià es coneix com a carrer de l'Església

encara hi trobem tres pous i una font. En algunes cases del carrer Major es van construir aljubs que recollien l'aigua de la pluja aprofitant la pendent que feia el carrer. Aquests dipòsits, excavats directament en la niconella del sòl,²⁰ podien tenir fins a cinc metres de profunditat, però generalment no rebien aportacions subterrànies d'aigua. Els aljubs es van anar tapant (en el segle XX encara n'hi havia en ús) i es construïren pous en els patis que aquests cases tenien a la part posterior i que donava a la riera de les Comes. Els pous asseguraven tenir aigua tot l'any i en cada casa hi havia un dipòsit que permetia emmagatzemar-la.

Dues travesseres (travessera Maimó i carrer del Moll) van unir els nous carrers que en època medieval apareixen paral·lels al carrer Major: el carrer del Còdol, empedrat amb còdols de riera, el carrer del Capítol (lligat al Capítol de la Catedral de Barcelona i actualment conegut com a Poca-farina) i el carrer Nou, documentat en el segle XIII.²¹ Hi havia cases d'aquests carrers que compartien un mateix pou.

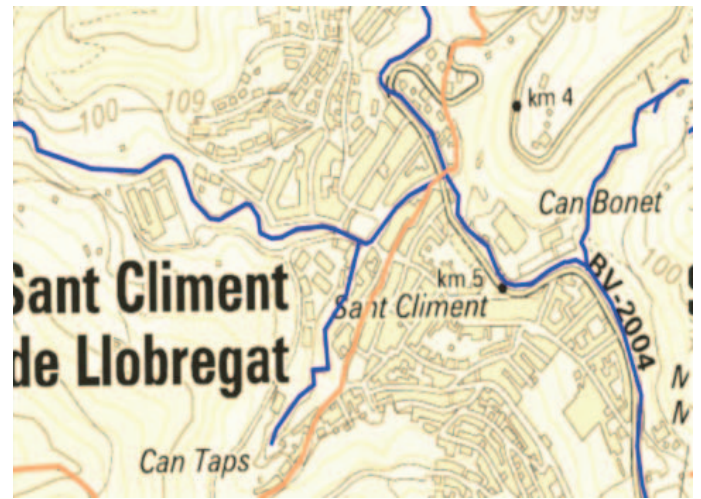

Figura 6. Nucli urbà de Sant Climent i confluència de les rieres de les Comes (amb el torrent de cal Marí pel Sud) i del Querol i el Camí Ral

Gràcies al qüestionari de F. de Zamora, sabem que en el segle XVIII en la majoria de les cases la qualitat de les aigües para veber son de poso y son muy buenas,²² o així ho afirmava Miquel Molins l'any 1789.

Darrera del carrer de la Riera apareix el carrer del Mig i un nou carrer que anomenaran Sant Climent, però que la gent també coneix popularment com el carrer Nou. És el segle XIX. I la majoria de cases que s'hi aixequen compten amb el seu pou o amb un gran aljub. En el carrer de la Riera, encara actualment, hi ha cases que no tenen aigua corrent i utilitzen només la del seu pou.

A finals d'aquest segle neix el barri del Poble Sec en la part més oriental de la vila. S'urbanitzen tres carrers des del carrer del Moll fins a la riera de Sant Climent, davant del torrent de Bardina,²³ i en els permisos d'obres de les finques ja es deixa molt clar com cada casa ha de controlar les aigües i les condicions que ha de tenir el seu pou mort.²⁴ La riera és la seva primera sortida natural i s'utilitza com a camí fins els anys 50 del segle XX en que s'urbanitzarà definitivament aquest tram de la carretera de Viladecans. A més, a la riera, com en la majoria de carrers que hi fan cap, si cullen borratges, si juga i si renta, però també si llenquen les poques escombraries que es generen esperant que la propera torrentada faci net.

La xarxa d'aigua potable

A mitjans del segle XX l'Ajuntament havia arrendat el pou de cal Sastre, s'havia construït un dipòsit a la Torre de Montserrat, i des d'aquí s'organitzava la xarxa pública de distribució d'aigua per a la població.

En els anys 60, s'afirmava que Sant Climent ja comptava amb una xarxa d'abastament d'aigua i de clavagueram que arribava a gairebé a la totalitat de les cases. Però la pèrdua de captació del pou, l'augment de població, els intents fracassats d'obrir nous pous i la potabilitat de l'aigua compromesa, fan que l'Ajuntament es dirigeixi a Aigües de Barcelona sol·licitant que la companyia realitzi un estudi per a realitzar el subministrament d'aigua potable a Sant Climent, des de l'estació de Viladecans.²⁵ Les gestions per a aconseguir-ho es van endarrerir perquè la companyia adueix que fins a la construcció de nous pous i del canvi de la xarxa a Viladecans no es pot realitzar la connexió amb Sant Climent. El maig de 1968 que s'aprova el projecte i Aigües de Barcelona comunica la possibilitat de portar 500 m³ diaris d'aigua a la població.²⁶

²⁰ Niconella, nom amb que es coneix la llicorella a Sant Climent

²¹ Per veure el creixement de Sant Climent, es pot consultar CAMPANY, J. *Sant Climent de Llobregat a l'edat mitjana. Toponímia, camins principals i morfologia urbana. Tercera versió*. Centre d'Estudis de Gavà, 2010

²² CODINA, J. MORAN, J. i RENOM, M. *op.cit.* Curial Edicions Catalanes. Publicacions de l'Abadia de Montserrat. 1992

²³ *Tres carrers van implantar-se / molt drets i molt eixamplats: a l'estiu molt ventilosos, / a l'hivern assolellats*. Aquest versos són l'inici d'un poema titulat «El progrés de Sant Climent del Pagès Poeta que descriu la construcció del Poble Sec». GOICOECHEA, M., *El Pagès Poeta. Joan Diví i Borràs de Sant Climent*. Biblioteca Popular. Sant Boi. 1963

²⁴ «4ª Las aguas pluviales que recoja la finca, se conducirán por el interior de la pared de la fachada de la referida casa; prohibiéndose acuterlos por teja ó canalones al piso de la propia calle. Las agua sucias que provengan de la propiedad, el intersado está obligado á consumirlas dentro de ella, dirigiendolas á pozo sumideros que no tengan comunicación con la calle». Arxiu Vendrell i Marieges. Doc. N. 24.1889. Permis per a la construcció d'una casa en el carrer de Sant Pere a Joan Vendrell i Monserrat

²⁵ Arxiu Municipal de Sant Climent de Llobregat (AMSCLL). 28/09/1966. *Carta al Sr. Dr. Gerente de la Compañia de Aguas de Barcelona*. Correspondència de sortida. L·LIG. 314

²⁶ AMSCLL. *Expediente Abastecimiento de Aguas y Saneamiento*. 1968. L·LIG. 693

Les gestions i els treballs es van endarrerint i l'any 1970 un grup de 85 veïns vban signar una instància queixant-se de les restriccions pert part del Servicio de Aguas del Ayuntamiento i de les restriccions que es patien des de feia més de cinc anys. En un document es parla de restriccions severes: *...suministrar (agua) dos o tres veces a la semana y solamente por unas horas.*²⁷

No serà fins l'octubre de l'any 1972 que es van signar els primers contractes de la Sociedad General de Abastecimientos de Agua S.A., es van instal·lar els comptadors i el servei d'aigües es regularitza.

La terra

En els contractes d'arrendament de les peces de terra sempre s'especifica les condicions en que s'haurà de cultivar, el que s'hi haurà de plantar i com s'han de portar les terres. Aquests condicions establerts sempre per l'amo per a que la terra no perdés valor, ens posen sobre la taula un model de pagesia preocupada enormement per la terra, expressada amb un gran respecte i amor cap a ella i que es manifesta en la fórmula de tenir compte d'ella «segons costum del país».

Entre les premisses dels contractes a muntanya generalment es fixen les condicions en que s'han de conduir les aigües pluvials per a que no s'erosioni el sòl:

El Marcè ó sus sucesores deberan cultivar la mencionada porción de terreno á uso y costumbre del pais, arándola entre los meses de Febrero y Marzo y desortijándola majancá entre los de Marzo y Junio de cada año, enterrando en la finca todos los sarmientos y haciendo lo que en el pais se conoce con el nombre de Paradas,²⁸ siempre que fuese necesario ...

Será obligación del parcero hacer en la porción de la finca cedida, las veredas ó rasas necesarias para la buena conducción de las aguas pluviales, debiendo cuidar de cosnervarlas libres y en buen stado, á fin de que no se perjudique la finca. En caso de originarse perjuicios por su desidia, será responsable de los mismos.²⁹

Figura 7. Pou i safareig de l'hort de cal Manel del Rutllat (P-21)

En algunes finques de cultiu s'hi excavaven pous i,³⁰ a partir d'un safareig, hi havia petites canalitzacions que portaven aigua als plans on es cultivaven horts (figura 5).

Si no hi havia pous, a muntanya, els pagesos aprofitaven l'aigua de pluja que recollien en un dipòsit d'obra construït al final d'alguna rasa i/o d'algun trencalls de camí. A l'entrada de l'aljub habitualment hi feien un xopet on hi quedava dipositat bona part de la terra que arrastrava l'aigua. Aquesta aigua s'utilitzava per sulfatar els ceps i més darrerament per ruixar els atacs de pugó i erugues dels cirerers. Amb l'aparició de les atomitzadores, les botes de ruixar arrastrades per tractors, van fer que els pagesos descuidessin el manteniment dels dipòsits, que poc a poc van anar desapareixent.³¹

Canalitzacions

Al voltant dels massos més importants encara hi podem trobar canalitzacions que guanyen distàncies i desnivell importants. S'utilitzaven per a portar aigua als massos i per regar els plans del voltant.

Figura 8. Fragments de les canalitzacions de Can Bonet i de Can Molins en l'actualitat

²⁷AMSCLL. *Informe sobre el abastecimiento público de agua de San Clemente de Llobregat*. Ministerio de la Gobernación. Dirección General de Sanidad. Barcelona. 1967. LLIG. 693

²⁸ En aquest cas, la Parada correspondria als crestalls que es feien a les vinyes amb sarments i terra, per a conduir l'aigua cap als torrents

²⁹ VENDRELL, J. *Arxiu de ca l'Alaix. Sant Climent de Llobregat*. 2010. DOC. 36. 29/10/1899. Contracte de lloguer d'una peça de terra a «l'umbril de can Mas» de Clara Munné y Pascual a Rafael Marcè i Valls

³⁰ Vegeu el póster Mapa de les aigües històriques i actuals en el terme de Sant Climent de Llobregat, presentat en aquestes mateixes jornades

³¹ Jaume Vendrell Bonet

En general són recs construïts amb totxos de ceràmica, coberts i amb teula esmaltada en l'interior. Actualment en molts racons del recorregut encara els podem veure entre marges de vinyes i al costat del camí. En els anys 80 del segle XX, en algunes d'elles s'hi instalaven tubs de goma PVC que permetien l'utilització sense pèrdues d'aigua.

Les principals canalitzacions del nostre terme eren:

- o Les canalitzacions de can Molins, una de 610 m. (C-1), amb inici a la Mina la font del Canari (Mi-1 i F-16) i que omplia un petita mina davant de la masia, abans de recarregar una gran bassa i els safareigs, i l'altra de 300 m. (C-2), que neix a la Font de Bardina (F-17), donava aigua a diverses cases (que pagaven les plomes que consumien) i horts del Poble Sec per abocar finalment a la masia. Ambdues desaparegudes parcialment.
- o La canalització de can Bonet, de 225 m., i desapareguda parcialment (C-3), amb inici al pou de Bardina (P-26), en la que podem trobar un aqüeducte de 5 ulls i un de 1.
- o Les canalitzacions de cal Fuster, de 310 m. (C-4), que començava en una resclosa de la riera de les Comes (R-1), desapareguda, que donava aigua al Trull de cal Pòlit i als llogaters de cal Fuster (ca l'Atzaverot i cal Cacac), per acabar als safareigs de la casa principal, i la canal de de 900 m. (C-5), desapareguda gairebé sencera, que s'iniciava a la mateixa riera en un punt prop de la Font de la Camagruga (F-13).
- o La canalització de can Colomer de les Valls, d'uns 200 m., i desapareguda gairebé sencera (C-6), que començava a la Mina de can Colomer de les Valls (Mi-5), arribava a la masia i als horts del pla.
- o La canalització de can Mas, d'uns 200 mts., i desapareguda gairebé sencera (C-7), que captava l'aigua de la resclosa de can Mas (R-2) i regava el pla de can Mas.
- o La canalització de can Tallada, d'uns 200 mts., i desapareguda gairebé sencera (C-8), que començava a la Font de can Tallada (F-26).

Mines d'aigua

Troblem mines d'aigua relacionades sempre amb les canalitzacions de les masies. Des d'elles s'obtenia aigua per degoteig de les parets, que s'anava canalitzant en el mig del túnel i es portava mitjançant una canal fins al punt on s'utilitzaria l'aigua.

- o Mi-1. Mina de la font del Canari, amb una porta i una galeria ampla de totxo. No es recta i gira cap a la dreta on només està excavada (sense parets, tot i que en el fons una canal de totxo canalitza l'aigua fins a la font del Canari i a l'inici de la canalització llarga de can Molins. Al final sembla com si s'hagués quedat a mig excavar. Té uns 15 m. de profunditat. (Figura 9).
- o Mi-2. Mina del Torrent de cal Marí, té uns 200 m. de llargada. I diversos pous actuaven de respirador i s'utilitzaven per a netejar el fons. També té una sortida lateral prop de la font del Rector. Té les parets de totxo i actualment està enfonsada en alguns trams. Portava aigua a la masia de cal Marí i, posteriorment, a la casa de ca l'Altisent. (Figura 11).
- o Mi-3. Mina de l'hort de cal Fèlix, tenia dues galeries de totxo, amb volta catalana, era curta i portava aigua només a l'hort que li dona nom. Tenia uns 25 m. i va quedar enterrada al construir la nova escola de Sant Climent.
- o Mi-4 mina de can Tallada. Denominada a Viladecans Mina dels Modolell, de 2.900 m. destruïda parcialment.

Figura 9. Mina de la Font del Canari

Figura 10. Mina de can Colomer de les Valls

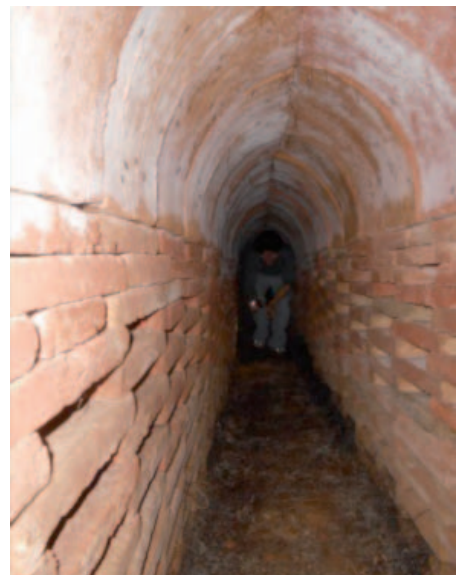

Figura 11. Mina del Torrent de cal Marí

- o Mi-5. Mina de can Colomer de les Valls, que està situada més amunt de l'era de la masia i dins d'un torrent. És una mina baixa, amb les parets de niconella fins a mitja alçada i de totxo en la part superior. El sostre és de volta catalana. A la part final les parets són de la pedra i encara s'hi veuen els senyals de l'excavació. Té un s 30 m. de profunditat i una petita xemeneia que surt al costat del camí. (Figura 10).
- o Mi-6. Mina de can Colomer dels Escarabats, donava aigua a la masia des del torrent que té a ponent amb una petita canalització. Té uns 20 m. De llargada.
- o Mi-7 Mina de cal Drets, que donava aigua als plans de la finca de cal Marí. L'aigua és recollida en una cisterna força gran que hi havia sobre les feixes de la masia, que actualment és l'Ajuntament de Sant Climent. Tenia un 30 m.de profunditat i en l'interior hi havia estalagmites i estalactites de volum considerable. Estava excava en el sòl i tenia una xemeneia força alta, que sortia a l'altre costat del camí i que tenia al costat una mina més petita.

Les fonts

Des d'antic es coneixen un nombre important de fonts al terme. De ben segur que les fonts que es troben al costat de les masies tenen molt a veure amb la seva construcció i amb la seva història.

La més antiga que hem trobat documentada és la font del Portuguès (F-12), que es troba gairebé dalt de tot de la Costa Fustera per la vessant de migjorn i dins d'una balma que aguanten tres grans niconelles i amb un banc de pedra a cada costat. Sobre de la sortida d'aigua hi ha un gravat en pedra vermella d'un cor i una creu i una inscripció que diu:

*Jesús, Maria
1791
Camderros*

Davant, en cada les tres feixes que hi ha sota, seguint el nivell de la muntanya, hi ha un aljub que emmagatzemava l'aigua de la font. Es connectaven amb tubs de ceràmica. En un d'aquest dipòsits hi podem llegir «1787». Segons la llegenda, la font del Portuguès, fa referència i rep el nom de Cistòfor Colom, que hi va beure aigua i va dir que era la millor que havia provat mai.

Figura 12. Font del Portuguès. Interior de la balma amb la font i un gravat en pedra del Sagrat Cor, el primer dipòsit. escales i segon dipòsit i detall del sobreexidor

Actualment es coneixen 27 fonts:

- font del Gaietà (F-1)
- font de l'Estudiant (F-2)
- font Seca (F-3)
- font del Pastoret (F-4)
- font del Manamora (F-5)
- font de can Vallirana (F-6)
- font de cal Sic (F-7)
- font de ca la Sibina (F-8)
- font de can Colomer dels Escarbats 2 (F-9)
- font de can Colomer dels Escarbats 1 (F-10)
- font del Portuguès (F-11)
- font del Diamant (F-12)
- font de la Camagriga (F-13) (figura 13)
- font del Guineu o del Coco (F-14)
- font del Rector (F-15)
- font del Canari (F-16)
- font de Bardina (F-17)
- font del Bertoldo (F-18)
- font del Rutllat (F-19)
- font de la Casereta (F-20)
- font de can Mas (F-21)
- font de les Saleres (F-22)
- font dels Escolans o del Pedrals (F-23)
- font Encantada (F-24)
- font de can Riera Vell (F-25), figura 14)

- font de can Tallada 1 (F-26)
- font de can Tallada 2 (F-27)

En la documentació que hem pogut consultar, hi ha 4 fonts que no s'han localitzat o que corresponen a alguna de les citades, amb un altre nom i que no podem relacionar: la font Acreditada, la de Fontanells, la dels Llorers i la font de'n Porres.³²

En el primer terç del segle XX, Sant Climent va tenir certa fama per les aigües o aquesta és la imatge que des de l'Ajuntament se'n volia difondre:

*SAN CLEMENTE DEL LLOBREGAT. A pesar del calor asfixiante que desde hace muchos días se siente en esta pintoresca población, son en gran número los que, huyendo de la capital, vienen a engrosar la colonia veraniega que invade las numerosas fuentes frescas que brotan de las primeras montañas que en el bajo Llobregat se encuentran.*³³

*SAN CLEMENTE DEL LLOBREGAT. ... Del nuevo Ayuntamiento espera todo el vecindario una labor positiva en todos los órdenes de su incumbencia y de un modo especial en la higiene, afirmando y embellecimiento de las calles; ya que esta población por sus productos agrícolas de óptima calidad, excelente clima, abundantes y buenas aguas, abundante y variada flora, panorama ideal y proximidad a la capital; es de creer será visitadísima por turistas nacionales y extranjeros, que acudirán a Barcelona con motivo de la próxima Exposición internacional.*³⁴

Figura 13. Font de la Camagrifa, 2014

Figura 14. font de can Riera Vell. Fotografia Isa Feu

Ningú recorda aquest allau de turistes ni hi ha notícies de que així fou. Si que en aquelles dècades es van construir diverses cases d'estiueig a tocar de la riera del Querol i que, també a *La Vanguardia*, apareixien anuncis de vendes de cases i terrenys en que sempre es remarcava l'abundància d'aigua.

Recuperació de la Font del Rector

Des del primer moment que es va plantejar aquest estudi, es va decidir intentar recuperar alguna de les fonts perdudes del terme. La font del Rector, al costat de l'església, amb història i molts records per a tothom, desseguida va ser l'objecte d'aquesta recerca.

La font es troba en el torrent de cal Marí, darrera de l'hort de la rectoria i era la font on la gent del barri del Pedró anava a omplir els càntrics.

El lloc és molt viu en la memòria de les generacions de nois que havien anat a l'antiga escola (avui convertida en l'Esplai) i que, per torns, anaven a omplir el càntric del mestre a la font.

Se sabia on era, però les torrentades, la runa abocada i un sarguassar imponent no permetia situar-la exactament.

Una vegada descoberta la paret de la mina, darrera de l'herbam, es va procedir a segar els sarguessos i netejar la zona de vegetació. Des de la paret oberta es veia la mina plena d'aigua.

La font havia d'estar un parell de metres per sota del sòl que estàvem trepitjant. Després de picar força amb el pic i de treure molts cabaços de terra, s'han trobat vuit graons i dos replans de totxo, dos

Figura 15. Treballs de recuperació de la Font del Rector. Estiu de 2014

³² Hem conegut les fonts dels Llorers i la de'n Porres gràcies a les notes del treball *La mina dels Modolell i la primera font pública de Viladecans* que ens ha fet arribar Jaume Lligades. Una d'aquestes dues fonts sens dubte, és la font Encantada (F-24), també anomenada en el segle XIX *Font de'n Riera*, segons podem veure en la comunicació de Sebastià Herreros presentada en aquesta VII Jornada

³³ *La Vanguardia*. 9 d'agost de 1928, pàg 22 N. 20113

³⁴ *La Vanguardia*. 25 de desembre de 1928. Pàg. 37. N. 20231

bancs laterals de pedra, una reixa de ferro sobre la sortida d'aigua de la font, les reajo-les gastades pels càntirs i la canal de ceràmica per on desiguava la font, ara un metre i mig per sota del nivell del torrent de cal Marí.

Els propers treballs han de netejar el desaigua i portar-lo fins al punt del torrent en que, pel desnivell, sigui possible desaiguar. S'han de consolidar les parets i els sòls, netejar els voltants de vegetació i buidar les aportacions que el torrent ha anat fent al voltant de la font i la runa que s'hi ha abocat, fins a trobar els bancs de pedra que hi havia antigament.

Figura 16. Molí de cal Metge. A la dreta, es pot veure la riera de Sant Climent que s'utilitzava com a camí. Anys 20 del segle XX. Fotografia de Caien Fornés

Molins de pales i els seus pous

Els molins de vent i de pou que hi havia a Sant Climent estan relacionats amb finques d'estiuejants o de famílies no relacionades directament amb el treball de la terra. S'utilitzaven per al consum de les cases i per a regar els petits horts que tenien a les finques.

Tots els que hi havia eren d'inici del segle XX, sense que en poguem concretar dates. La introducció de les xarxes elèctriques i l'abaratiment de l'energia convencional va fer que fos més pràctic instal·lar motors elèctrics en els pous per bombejar-ne l'aigua. El deteriorament va ser ràpid i poc a poc van anar caient.

- o M-1 molí de cal Metge, de torre rodona, que es conserva força bé, la roda es troba en mal estat i hi falten moltes pales (figura 16).
- o M-2 Molí de ca l'Esquerrà, amb una torre rodona molt alta i desaparegut en els anys 70 del segle XX, pel perill que suposava per a la canalla que s'hi enfilava.
- o M-3 molí de cal Pepet Bufó o cal Drets. Aquest molí té una torre rodona molt alta que en el seu interior feia de dipòsit de l'aigua que s'extreia. La torre d'obra es conserva perfectament però la metàl·lica que aguantava el molí està molt deteriorada i no queda ni la roda que aguantava les pales.
- o M-4 molí de la torre de Montserrat, de torre petita i ben conservada, l'estructura metàl·lica té alguns adorns, però la roda i les pales es troben en mal estat.
- o M-5 molí de cal Sans, només en queda la torre quadrada que servia de base.
- o M-6 molí de cal senyor Carol, desaparegut en els anys 70 del segle XX.
- o M-7 molí de la Torre de Fusta, d'estructura metàl·lica i desaparegut.

Figura 17. Dones rentant a la riera. Anys 20 del segle XX. (AGF)

La Bugada

A Sant Climent la bugada s'acostumava a fer en el alguns rasons de la riera, quan hi havia prou aigua, i en alguns safareigs privats que s'utilitzaven de manera pública.

A la riera, es buscaven els gorg o es feien petits clots i s'hi col·locaven pedres planes grans de niconella que s'utilitzaven per a fregar i per a treballar amb el picador. S'hi havia d'anar ben aviat per aconseguir un bon lloc, on el gorg era més profund i es podia esbandir millor. Sovint es feia en grup i s'aprofitava per fer la xerrada. A Sant Climent hi havia diversos llocs on els gorgs s'utilitzaven per a rentar roba:

- o El gorg de cal Pastoret, als Hortets, a la riera de les Comes,
- o Els gorgs del Camí Ral (figura 17) i de cal Bialó, a l'inici de la riera de Sant Climent, sota de les cases del carrer Major i de Bernadet (actualment Rafael Casanova),
- o El gorg de la roca de can Bonet, al final del torrent de Bardina, al Poble Sec

Es rentava amb el sabó que es feia a la mateixa casa, barrejant l'oli reutilitzat amb sosa càustica. Amb la roba blanca s'utilitzava la «terra d'escudella» feta de les cendres de la llar de foc, que s'utilitzaven per blanquejar la roba abans de que l'ús del llegiu es va fer general. I s'estenia sobre de les atzavares, joncs o dels arbusts propers per que el sol acabés d'emblanquir la roba.

Figura 18. Dones rentant al safareig de Bardina. Anys 40 del segle XX. (AGF)

Quant a la cendra, és posava la roba blanca en un cubell que tenia un forat, que anomenaven «pixoner», a la part baixa per buidar l'aigua. Es cobria el cubell amb un drap de fil i damunt es posaven les cendres i mica en mica anaven tirant aigua calenta per sobre. L'aigua es filtrava per la roba i és recollia pel forat en un altre cubell. De nou s'escalfava i un cop calenta és tornava a vessar damunt les cendres un altre vegada i així repetien aquesta operació una bona estona fins a dissoldre tota la part soluble de la cendra. L'òxid de potassi que duu la cendra, és transforma amb l'aigua en hidròxid de potassi o potassa que serveix per blanquejar.

Pel que fa als safareigs, al nostre poble tots eren en casals i horts de propietat privada. En la majoria d'ells, l'aigua s'obtenia dels pous que tenien al costat, però en el cas del safareig de Bardina, l'aigua s'agafava de la canalització de can Molins i en el de cal Fuster de la que venia des dels Hortets.

Els safareigs que s'utilitzaven per a rentar roba fins després de la primera meitat del segle XX eren:

- o Els safareigs de cal Bieló i de cal Pirri, actualment desapareguts i d'ús privat,
- o El safareig de cal Premes, de cal Serafi i de cal Bieló, desapareguts, però que s'utilitzaven de manera pública després de pagar per a fer-hi la bugada,
- o El safareig de cal Fuster, també desaparegut, que era privat, però que es va confiscar entre els anys 1936 i 1939 i per a la seva utilització pública.
- o El safareig de can Molins i el de la Casa Nova, que eren privats i encara es poden veure,
- o Safareig de Bardina (figura 18), on les dones del Poble Sec acostumaven a anar a rentar.

Conclusió

Amb aquest estudi volem recuperar la memòria de l'aigua en el nostre municipi. Presentem una visió molt general de les valls, rieres i torrents i de tots els elements antròpics i socials que hem pogut recuperar directament o del record de tots els nostres col·laboradors.

Sens dubte, el pas del Camí Ral des de Barcelona cap al Sud per un indret on les rieres, torrents i fonts asseguraven l'aigua durant tot l'any, és fonamental per a l'aparició de les cases i l'església que formaran Sant Climent; la farga i el molí fariner ho seran tan per a l'assentament en el segle XI com la configuració dels seus vessants en l'expansió de les vinyes dels segles XVII i XVIII.

La majoria de les 26 fonts localitzades es troben en finques privades i el seu tancament ha portat a perdre'n la utilització com a indrets de passejada o berenada com abans. D'altres han quedat oblidades i cobertes de matolls, arbres caiguts o colgades de sediments. I una mínima part continuen omplint càntirs, quan tenen aigua i algú en neteja el dipòsit.

Fer el llistat de fonts del nostre terme ens ha permès visualitzar la seva riquesa i la tradició del món de l'aigua a Sant Climent. Ens ha agradat molt poder explicar el perquè del nom d'una font com la del Portuguès o relacionar la Font Encantada amb les dotzenes d'Encantades (i les seves llegendes!) que hi ha per tot el país. Però l'objectiu no ha de ser només obtenir una relació, una localització i un número concret de fonts, hauríem de ser capaços de recuperar-les. Al plantejar-nos l'excavació d'una font com la del Rector, no pretenem només documentar-la. La volem recuperar per al seu ús públic.

Hem pogut fer una relació de pous, de canalitzacions i de mines d'aigua de les que havíem sentit parlar mil vegades, però que sovint se'n desconeixia la ubicació concreta. Gràcies a tots els que han col·laborat en aquest treball hem recuperat el records del Salt del Fulquet o del gorg de can Riera Vell on de canalla tots ens havíem banyat o la memòria dels pagesos que rentaven manats de ceba al pas de la riera per davant de casa.

Aquest és un estudi obert, que ha de créixer (i corregir-se) amb noves aportacions. Un dels pròxims objectius és elaborar un mapa de les cases amb pou en els carrers de Sant Climent.

La pèrdua d'aquest racons en les rieres, dels jocs i les feines que s'hi feien i del record de les fonts, suposa la desaparició d'un patrimoni històric, natural, urbanístic i moral que ha acompanyat a aquest poble des de fa més de mil anys.

L'aigua sempre és protagonista en la nostra història i el territori i les persones la gaudim i la patim com arribi. El record dels gran aiguats, la destrossa d'aquella rierada, la bassa on ens banyàvem de petits omplen la nostra memòria. I si encara féssim la bugada a la riera, ben segur que en faríem safareig.

Aquest estudi no hagués estat possible sense la inestimable ajuda de:

Dolors Baquès, Judith Berguedà, Àngel Bosch, Jaume Campamà, Climent Campamà, Cristina Carreres, Montserrat Campderrós, Joana Comas, Brugués Comas, Quimet Condeminas, EPA Disseny S.L., Joan Espinosa, Jaume Esteve, Núria Feu, Lola Feu, Isa Feu, Caien Fornés, Maria Fulquet, Anna Galán, Miquel Gelabert, Montserrat Gelabert, Maria Ginesta, Sebastià Herreros, Jaume Lligadas, Teresa Llopart, Agustina Llopart, Pere Llussà, Maria Marcè, Joan Marieges, Carme Marieges, Llorenç Mas, Núria Mas, Jaume Martí, Jaume Mateu, Antonio Medina, Elisa Molins, Jordi Molinos, Jordi Mulet, Montserrat Mestre, Pere Millat, Pepeta Millat, Climent de cal Modest, Antonieta Nomen, Joan Pausas, Roser Pausas, Antonieta de cal Penya, Rosa Raventós, Jaume Riera, Pere Sadurní, Antònia Alisachs, Fèlix Salud, Maria José Silva, Armando Termens, Rosa Tomàs, família de cal Ton, Lluís Torroella, Agustí Tugas, Pepeta Tugas, Francesc Vendrell, Marià Vendrell, Jaume Vendrell Bonet, Arnau Vendrell i Josep Vendrell.

Bibliografia

Arxiu Municipal de Sant Climent de Llobregat (AMSCLL).

CAMPANY, J. *Sant Climent de Llobregat a l'edat mitjana. Toponímia, camins principals i morfologia urbana. Tercera versió*. Centre d'estudis de Gavà. 2010.

CODINA, J. MORAN, J. i RENOM, M. *El Baix Llobregat el 1789. Respostes al qüestionari de Francisco de Zamora*. Pàg. 231. Curial Edicions Catalanes. Publicacions de l'Abadia de Montserrat. 1992.

DE BOFARULL, F. *El castillo y la baronía de Aramprunyà*. Imprenta de Henrich y Cia. Barcelona. 1911.

FELIU, G (i altres). *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona de Ramon Borrell a Ramon Berenguer I*. Fundació Noguera. Barcelona. 1999 .

FORT, J. *Història de Sant Climent de Llobregat*. Arxiu Marià de Sant Climent, Sant Climent de Ll. 1981.

GALLEGOS, M. B. «Excursió a Sant Climent de Llobregat i a Torrelles», *Butlletí de l'Associació d'Excursions Catalana*. Tom III, any 1881.

GOICOECHA, M. *El Pagès Poeta. Joan Diví i Borràs de Sant Climent*. Biblioteca Popular. Sant Boi. 1963.

MONNET, N. i TÀPIA, M. C. *Històries de dones i homes rentant roba: dels safareigs públics a les bugaderies autoservei*. Barcelona. 2010.

MARTÍ, G. «Anàlisi econòmica de 8 pobles al voltant de l'Eramprunyà a 1879». *IV Trobada d'Estudiosos i Centres d'Estudi d'Eramprunyà*. Castelldefels. 2011.

RIUS, J. *Cartulario de «Sant Cugat» del Vallès*. Editat per Mons. José Rius. CSIC. Barcelona 1947.

SANAHUJA I TORRES, D. *El territori d'Eramprunyà entre els segles X-XVI. Rubricatum*, Revista del Museu de Gavà, núm. 3. Gavà. 2002

VENDRELL, J. *Arxiu de ca l'Aleix*. Sant Climent de Llobregat. 2010

VIDAL, J. *Molins de vent i molins de ramell a Campos*. Imprenta Adrover. Campos. 1997.

Xarxa:

http://www20.gencat.cat/docs/DAR/MN_Medi_natural/MN14_Inventari_zones_humides/Documents/Llobregat/Fitxers_estatics/08001103_riera_sant_climent.pdf

<http://www.mallorcawindmills.com/catalan/ramellpics.html>

<http://mesde1000.blogspot.com/es/>

<http://hemeroteca.lavanguardia.com/>